

Марія ЧЕПІЛЬ

**ПІДРУЧНИКИ ЯК ЗАСІБ ПАТРІОТИЧНОГО
ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
(1919 – 1939 рр.)**

У статті розкрито зміст україномовних підручників для молодших школярів, на яких виховувалося не одне покоління національно свідомої молоді. Охарактеризовано букварі і читанки, які вміщували матеріал з історії українського народу, про побут, звичаї, традиції українців, а також загальнолюдські цінності, відображали національний дух народу, пробуджували національну свідомість і гідність, формували любов до рідного краю.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, любов до краю, Батьківщина, ідея народності. підручники.

Постановка проблеми. Патріотичне виховання підростаючого покоління – майбутніх громадян Української держави набуває сьогодні особливого значення. Вихідні положення щодо змісту й організації виховного процесу ґрунтуються на основних засадах “Державної національної програми “Освіта” (Україна ХХІ ст.), “Концепції національного виховання”, “Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ ст.”, “Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні”, законів України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”, “Про охорону дитинства”. У цих документах визначені пріоритетні напрями, серед яких чільне місце посідає патріотичне виховання, яке проявляється у постійному духовному самовдосконаленні особистості, формуванні інтелектуального та культурного потенціалу, дієвій пошані і любові людини до Української держави.

Підручник залишається основним засобом навчання і виховання, а його зміст сприяє відродженню духовності, формує любов до

рідної культури, виховує у школярів такі цінності, як повага до роду і народу, збереження пам'яті предків, догляд за їхніми могилами, дотримання народних традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні вітчизняні науковці (І. Бех, О. Дубасенюк, Т. Завгородня, А. Іванченко, М. Левківський, М. Стельмахович, Є. Сявавко, О. Сухомлинська та ін.) та педагоги міжвоєнного періоду (А. Волошин, М. Галушинський, Ю. Дзерович, О. Макарушка, А. Маркуша І. Ющишин та ін.) обґрунтували методологічні засади теорії і практики виховання підростаючого покоління, що дає змогу розглядати проблему патріотичного виховання в історичному контексті, окреслити зміст підручників для школярів та їх місце і роль у формуванні патріотичних цінностей у дітей та молоді у 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

Зміст шкільних підручників як джерело національного виховання розкривають О. Бандура, В. Бейлісон, В. Безпалько; роль та місце підручника у навчально-виховному процесі – Ю. Бабанський, Є. Пасічник, М. Скаткін; дидактичну модель навчальних предметів та її реалізацію у структурі й змісті підручника – В. Кононенко, О. Савченко, А. Фурман, В. Цетлін. Означена проблема фрагментарно відображена у дисертаційних роботах Г. Білавич, Л. Стахів, І. Курляк, Г. Розлуцької, Н. Сабат, Б. Савчука, М. Чепіль та ін. Зміст шкільного підручника через призму практичного досвіду тогочасних педагогів висвітлено у роботах І. Баїка, Б. Гречина, О. Каськів, В. Ковальчук, Н. Чаграк.

Сьогодення спонукає нас знову повертатися до проблеми патріотичного виховання дитини, шукати шляхів її удосконалення, оновлення змісту освіти, насичення його українознавчим матеріалом. Національні цінності, патріотизм, любов до рідного краю у змісті підручників, якими користувалися учні у 20 – 30-ті рр. ХХ ст., не знайшли належного відображення.

Мета статті – розкрити зміст україномовних підручників як засобу патріотичного виховання школярів у міжвоєнний період.

Українські педагоги першої третини ХХ ст. підкреслювали, що підручник має вплив на формування національної свідомості учнів, розглядали питання написання і видання рідною мовою таких підручників, які б за формою та змістом відповідали втіленню української ідеї. На сторінках тодішніх педагогічних часописів зазначалося, що для підручників характерним є відсутність необхід-

ного матеріалу, нецікавість, незрозумілість, історія та географія України подані “тенденційно і в невластивому освітленні” [11, 18]. Це ж можна сказати і про підручники з латинської мови, історії Сходу, Греції. Здається, “нема нуднішої щодо змісту книжки для учня, – зазначалося на педагогічному з’їзді “Рідної Школи” 1 лютого 1929 р., – ніж латинські вправи 1, 2, 4 кл. з реченнями-сентенціями, без зв’язку, зі сотнями, мільйонами подій з історії Риму і Греції, які йому зовсім невідомі і є пустим звоном” [10, 17].

Як засвідчують навчальні плани і програми для народних шкіл Галичини (1922), при вивченні географії пропонувалося використовувати підручники В. Левицького, С. Рудницького, історію вивчати за підручником І. Крип’якевича. “Ціль географії – пізнання рідного краю, сусідніх країв, Європи й інших частин світу. Пізнання основ загальної географії. Розбудження нахилу до обсервації, при звичання до думання, творення понять і заключень. Розбудження любови до рідної землі і співгромадян”. Члени товариства підкреслювали необхідність написання підручника з географії Галичини, якого, на жаль, не було. У другому класі на уроках рідної мови учні мають знайомитися з деякими географічними поняттями, вести спостереження за погодою; у третьому – знати найближчу околицю і географічні явища; у четвертому – за допомогою карти вивчати рідний край; у п’ятому – фізичну географію, предметом якої є земля як цілість; у шостому – частини світу; у сьомому – географію України.

У досліджуваній період були спроби створення і видання власних карт і атласів (М. Кордуба, Г. Величко та ін.). Автори прагнули розширити в дітей обсяг знань про природу рідного краю, виховати в них шанобливе ставлення до батьківської землі, поповнити досить мізерну на той час українську географічну термінологію. Рецензуючи “Географічний атлас” професора М. Кордуби, І. Ющишин зазначає, що це перший географічний атлас українською мовою, де подано окремо Україну в її етнографічних межах. Це видання є визначним внеском в українську педагогічну і методичну науку.

Серед підручників, які відповідали національним потребам, ознайомлювали з історичним минулим, географією України і були популярними серед учнів, згадаємо читанки Б. Заклинського, букварі В. Полтавця й І. Петрової, що стали втіленням національної ідеї.

Виховання любові до “свого рідного”, плекання ідеї стояти за правду та допомагати своєму народові перепліталася і в підручнику Б. Заклинського “Читанка для 3 класу”: “добрий і гарний дух людини в українській груді”. Цей підручник вчив шанувати і любити своїх “добродіїв” – батьків, а також “шкільних настоятелів і бути їм послушними”, вчив бути добрими, згідливими, “поспішними своїм товаришам” та ін. Цікавими і повчальними виступали твори, що формували адекватні погляди на процес ведення здорового способу життя: “Як я вчився курити”, “Напитки”, “Горівка – найбільший ворог чоловіка” та ін.

Педагогічним недоліком читанок Б. Заклинського, зокрема “Веснянки”, є те, що у них зовсім немає малюнків. Цей підручник, насичений віршами Марійки Підгірянки, був національно спрямованим, українським, вчив шанувати своїх батьків, націлював бути чесними, працьовитими, милосердними [5, 30].

Любов до Батьківщини, рідної землі, місця, де людина народилася і виросла, прив’язаність до отчого дому, специфічне у поєднанні з традиційним розумінням української краси і затишку оформлення хати, садиби пронизували всі ділянки родинного життя. Батьки були живими носіями національної гідності, вони вчили “любити все своє рідне, стояти за нього правдою та помагати своєму народові” [5, 30]. Служіння Батьківщині було переплетене зі служінням Богові.

Увагу привертає підручник “Український букварь для народних шкіл”, виданий Українською Видавничою Спілкою у Чернівцях (1922), який зберігся у фондах бібліотеки відділу україністики Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича у Львові. На перших сторінках букваря вміщені портрети румунських королів – І.В. Короля Фердинанда I і В. Королеви Румунії Марії, а в кінці його – “Королівський гимн”. Також містилося прохання до Бога “брати все в оборону румунську корону”, правити землею румунською “своєю рукою” [12, 77]. Цей недолік був суспільно зумовлений, проте, варто зазначити, що невідомі автори у змісті навчальних текстів, прикладах, ілюстраціях зуміли утвердити важливі родинні цінності, тобто створювали підручник на так званому “підсвідомому рівні”. Зазначимо, що цей буквар був адресований сільським дітям, про що свідчили речення, тексти, які відображали життя трудового селянства, його культуру і мовлення.

Чимало авторів укладали зміст підручників, щоб концентрувати особливу увагу на творах класиків української літератури, наголошуючи на їх вірному служінні Батьківщині. На сторінках підручників часто траплявся портрет славного сина українського народу Тараса Шевченка, у творах подавалися короткі відомості про нього, Івана Франка, Маркіяна Шашкевича. Діти мали змогу ознайомитися з їх поетичною творчістю (“Вечір”, “Заповіт” Т. Шевченка) та творами Л. Глібова, О. Духновича, С. Руданського, Ю. Федьковича (підручники А. Волошина); Марійки Підгірянки, П. Тичини, Ю. Шкрумеляка (підручники М. Матвійчука); К. Малицької, Олександра Олеся (підручник “Хочу читати”) та ін. У підручниках глибоко втілювалася ідея братерської любові.

У підручниках “Читанка для 3 класи вселюдної школи” та “Українська робітничка школа: Буквар і перша читанка” розкрито поняття **“Батьківщина”, “Вітчизна”**. Це “ті ліси та поля, городи і гай і потік”, “ряди сих хат, де сільський жие люд”, “се могил тих світ, де лежать померлі прадіди й діди”, “де в землю всякнула кров, піт, сльоза” [14, 54].

Зміст підручників В. Волинського, С. Козицького і Н. Шуминського був насичений творами, в яких зображена **краса і велич рідного краю**, представлена **рідною мовою, рідною піснею**. У такий спосіб дітям прищеплювалася любов до рідних гір, лук, полів і лісів, пишних борів [1, 63], (“Там широко і весело од краю до краю”) [7, 42]. Тексти підручника В. Полянського “До сонця” доповнювали цілісну картину про Україну, доводячи, що “...наше спільне добро – це наша рідна мова, наші пісні, звичаї, наше письменство, наша наука: разом – наша культура”, бо “все це виросло на нашій прабатьківській землі”, бо “це є наші скарби, наші гордоці, наша любов” [9, 56].

Любов’ю та гордістю були пройняті твори підручників Б. Заклинського, М. Матвійчука: “Як я звуся і хто я” [6, 4], “Малий українець” [9, 114], “Рідний край” [6, 27], “Я – українець”. В останньому читаємо такі рядки: “Як я радію, як гордий тим, як я дякую Господові за те, що я вродився українцем! Ділами, працею усього мого життя хочу собі заслужити на ім’я доброго українця” [6, 28]. Отже, йшов процес **формування у дітей національної гідності**.

Привертають увагу і твори, в яких розкрито **настанови батьків: як жити, щоб не зганьбити славне ім’я “українець”**:

не словом, а вчинками любити свій рідний край, свою рідну мову, пісню, традиції, звичаї, обряди та фольклор, передані від діда-прадіда. Це показано у творі “Батько – синови”: “Українцем ти родився і люби Україну. Мій заповіт: “Добрий і гарний дух людини в українській груді” [15, 5]. Зворушливим виступало і повчання матері: “Любіть Україну! Любіть її діти! Уквітчайте її собою, як городчик квіти... Не забудьте про рідну стріху. Та про мову нашу любу, що вас забавляла, та про пісню сердечную, що вас присипляла... про Вкраїну, нашу неньку, ви не забувайте” (“Наша мати”) [6, 29].

Звертаємо увагу також і на буковинський букварик, на сторінках якого розкрито **почуття жалю за рідною стороною**. Ця думка превалює, зокрема у творі “На чужині”. Словами “Серце тужить, серце плаче за родинним краєм” автор підводить читача до думки, що “кожній людині наймиліша рідна сторона” [12, 39].

Здійснений нами аналіз текстів у підручниках досліджуваного періоду дає підставу зробити висновок, що, незважаючи на всі утиски і заборони пропаганди й розвитку національного з боку держав-окупантів, школа і родина забезпечували передачу від покоління до покоління любові до рідної землі, отчого краю, гордості за приналежність до українського народу.

Ознайомлення з підручниками досліджуваного періоду показує, що дітям прищеплювалася любов до Батьківщини, яка починалася із любові до рідної домівки, отчого порогу, **рідного села**. Легкі і доступні для сприймання дітьми молодшого шкільного віку рядки творів засівали в їхні душі зерна любові. Рідну місцевість, де проходило дитинство, автори порівнювали із писанкою, в якій ніби українським орнаментом переплетена краса гаїв, лісів, полів і синіх гір. Останнім рядком “сам Бог витає над селом” Б. Заклинський підводив дитину до думки, що все, що її оточує, йде від Бога [5, 19]. Це духовне збагачення торкалося струн дитячих сердець, промовляло голосом Бога. Поетичний, образний стиль давав змогу реалізувати завдання патріотичного виховання легко й успішно.

У шкільних підручниках досліджуваного періоду друкувалися також **прислів'я**, в яких була розкрита тема любові до рідної домівки, стежини, села, **Батьківщини**: “Україна – наша мати”, “Наш край – наш звичай”, “Де рідний край, там і під ялинкою рай”, “Ліпше своя хата, ніж чужа палата”, “Хоч не красне, але власне”, “Ліпший

свій сукман, як чужий жупан”, “Ліпше в ріднім краю кістями полягти, як на чужині слави досягти”, “В гостях добре, а вдома краще”, “Що край – то звичай”, “Инший край, инший звичай” та ін.

Аналіз джерельної бази доводить, що український народ ненав’язливо через рідну мову, народну думу, дитячу молитву за Україну прищеплював любов до рідної криниці, батьківського порогу, **рідної домівки**.

Національні цінності на родинному полі, з якими дитина вперше ознайомлювалася у житті, втілювалися як у національній культурі загалом, так і у поведінці та світогляді батьків зокрема. Зміст творів ілюструє, як наші предки прищеплювали ці почуття, нерозривно пов’язуючи їх із почуттям любові до Всевишнього: “Люблю Бога, тата, маму, люблю всю родину, люблю щиро нашу тиху рідненьку хатину” (“Кого я люблю”) [15, 18], в якій “мы сътъ узрѣли, гдѣ нам отец, мати перву пьсно пьли” (“Родной дом”) [2, 62], з якої пішли “перший раз до церкви, до школи” (“Родна хата”) [3, 2].

Розповідями про рідний край, українську мову, описами українських танців, релігійних свят привертав до себе увагу буквар І. Петрової та О. Рожанської “Моя перша книжечка”, затверджений у 1938 р. Міністерством освіти до вжитку в українських школах. Буквар містить також інформацію про Польщу. Мабуть, таке “оригінальне” поєднання матеріалу пояснюється тим, що автори намагалися укласти підручник, який відповідав би міністерській програмі та отримав дозвіл на використання від МВіПО.

Наприкінці 30-х рр. світ побачила ціла серія підручників для неграмотних. Серед них: “Рідне слово” А. Домбровського (1928) [4, 65 – 75], “Хочу читати” [13], “До сонця” В. Полянського [9]. Вони були джерелом відомостей про славетну історію України, починаючи із сивої давнини і закінчуючи 30 – 40-ми рр. ХХ ст. Твори прищеплювали вихованцям пошану до українського народу, до рідної мови. Так, у передмові підручника “Хочу читати” автор зазначав, що “...ця книжечка написана насамперед для тих, хто вміє читати польською, а хотів би сам навчитися читати по-українськи”, бо “гріх перед Богом, перед своїм народом, самим собою не вміти читати в рідній мові”, тому “ця книжка повинна знайтися в кожній родині, бо що є дорожчим кожній людині за рідну мову” [13, 3]. У підручниках була вміщена уснопоетична народна творчість, зразки художньої творчості Т. Шевченка, К. Малицької, І. Франка,

Олександра Олеся, Марійки Підгірянки та інших класиків української літератури.

Підручник А. Домбровського “Рідне слово” був важким для сприйняття дітьми, оскільки в ньому навчання грамоти здійснювалося методом цілих слів, тобто автором не враховувалися вікові особливості молодших школярів. Недоліком була також відсутність улюбленого дитячого жанру – казок. Проте цінним у підручнику було вміщення повчального вірша Олександра Олеся “Рідна мова – в рідній школі”. Ілюстрація із зображенням козака і цим написом колоритно доповнювала зміст вірша [4].

Висновки. Українські педагоги краю зробили конкретний внесок у забезпечення навчально-виховного процесу рідномовними шкільними підручниками, на яких виховувалося не одне покоління національно свідомої української молоді. Автори шкільних підручників з української мови, історії, географії, катехизму, букварів, читанок, намагалися підібрати матеріал з історії українського народу, вміщувати текст про його побут, звичаї, традиції українців, загальнолюдські чесноти, а також зразки усної народної творчості, крилаті вислови повчального змісту. Підручники відображали національний дух народу, пробуджували національну свідомість і гідність, виховували молодь у дусі високих моральних ідеалів. Проаналізовані вище підручники – невичерпне джерело знань, ідей і думок для тих, хто тоді працював з учнівською молоддю, стверджуючи українську національну ідею, формував її національну свідомість.

Подальших наукових студій потребує зміст сучасних шкільних підручників у патріотичному вихованні дітей та молоді.

Література

1. Буквар: Перша читанка для вселюдних шкіл. – Львів : Накл. Держ. в-ва шкільних книжок, 1928. – 126 с.
2. Вислоцький Д. Карпаторусській буквар / Д. Вислоцький. – 2-е вид. – Ужгород : Б.в., 1929. – 94 с.
3. Волошин А. Читанка для 2 класу народныхъ школь / А. Волошин. – Ужгородъ : Изд-іе т-ва “УНІО”, 1921. – 77 с.
4. Домбровський А. Рідне слово: Буквар для неграмотних / А. Домбровський. – Львів : Накл. т-ва “Просвіта”, 1928. – 75 с.
5. Заклинський Б. Веснянка: Букварева читанка (II піврік 1 класу) / Б. Заклинський. – Косів : Накл. в-ва “ДовбУкраїнська школа”, 1919. – 32 с.

6. Заклинський Б. Читанка для 2 класу / Б. Заклинський. – Косів : Накл. в-ва “ДовбУкраїнська школа”, 1919. – 32 с.
7. Козицький С., Шуминський І. Учїтеся: Перша книжка для дитини / С. Козицький. – Вид. 2-е. – Львів : Сїлка “Наша культура” на Волині, 1928. – 80 с.
8. Матїєв І. Читанка для 2 класи вселюдних шкїл / І. Матїєв. – 4-е вид. – Львів : Накл. в-ва шк. кн., 1931. – 138 с.
9. Полянський В. До сонця: Початки письма і рахунків для старших / В. Полянський. – Львів : Накл. т-ва “Просвіта”, 1938. – 114 с.
10. Терлецький М. Навчання історїї Сходу і Греції в зв’язку з новїщими дослїдами і розкопками / М. Терлецький // Українська школа. – 1928. – Ч. 1 – 4. – С. 16 – 25.
11. Увїдомлення дїяльностї Головного Видїлу Товариства “Українська Громада” за 1928 р. // Українська школа. – 1928. – С. 16 – 24.
12. Український букварь для народних шкїл. – Чернівці : Українська Видавнича Сїлка, 1933. – 78 с.
13. Хочу читати : Буквар. – Б.м., 1937. – 49 с.
14. Читанка для 3 класи вселюдної школи. – 6-е вид., справлене. – Львів : Накл. в-ва шк. кн., 1938. – 164 с.
15. Читаночка для 3 класи. – Косів : Накл. в-ва “ДовбУкраїнська школа”, 1919. – 79 с.

Чепиль Мария. Учебники как средство патриотическо воспитания младших школьников (1919 – 1939 гг.). В статье раскрыто содержание украиноязычных учебников для младших школьников, на которых воспитывалось не одно поколение национально сознательной молодежи. Охарактеризованы буквари, книги для чтения, которые помещали материал по истории украинского народа, о быте, обычаях, традициях украинцев, а также общечеловеческие ценности, отражали национальный дух народа, пробуждали национальное сознание и достоинство, формировали любовь к родному краю.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое воспитание, любовь к краю, Родина, идея народности, ученики.

Chepil Mariya. Textbooks as means of patriotic education of primary school children (1919 – 1939). The article deals content Ukrainian textbooks for primary school children, which brought up a generation of nationally conscious youth. The author has described the primers and readers, that contained material from history of the

Ukrainian people, about the way of life, customs, traditions of Ukrainians, and also human values, represented the national spirit of people, woke up national consciousness and dignity, formed love to the native land.

Key words: patriotism, patriotic education, love to the land, the Motherland, idea of nationality, readers.